

Oversigt over

DET DANSKE LYDSYSTEM

THOMAS OLANDER

version 0.6 · august 2019

INDHOLD

- 1 indledning
- 2-4 vokaler
- 5-6 konsonanter
- 7 stød
- 8 tryk
- 9 særlige vanskeligheder
- 10 tydelig og normal tale
- 11 eksempeltekst
- 12 litteratur

Oversigt over det danske lydsystem er endnu under udarbejdelse, men det er mit håb at den alligevel vil kunne være til nytte i både den teoretiske forståelse af det danske lydsystem og i den praktiske tilegnelse af dansk udtale.

Ved »dansk« forstår her københavnsk rigsmål talt meget tydeligt af yngre (ca. 30-årige) danskere. Oversigten støtter sig først og fremmest til fremstillingerne i Grønnum 2005 og Basbøll 2005, men adskiller sig på en række punkter fra disse fremstillinger.

I oversigten refereres der til dansk på to niveauer:

- det FONETISKE niveau: Udtalen af danske sproglyde og ord noteres mellem kantede parenteser, fx ['sbɔʔʊ?]
- det ORTOGRAFISKE niveau: Den skriftlige gengivelse af danske sproglyde og ord noteres ved brug af kursiv, fx *sprog*.

På sproghistorie.dk/lydsystem/ er eksemplerne tilgængelige som lyd-filer. Her findes også en engelsk udgave af oversigten.

VOKALER

Dansk har et meget rigt vokalsystem med mange forskellige kvaliteter. De fleste vokalkvaliteter optræder både lange og korte. I betonedede stavelser finder vi følgende KORTE VOKALKVALITETER:

	urundede			rundede		
fortungevok.	[i]	[ˈmid]	<i>mit</i>	[y]	[ˈnyd]	<i>nyt</i>
	[e]	[ˈmed]	<i>midt</i>	[ø]	[ˈmød]	<i>mødt</i>
	[ɛ]	[ˈmɛd]	<i>mæt</i>	[œ]	[ˈsœmʔ]	<i>søm</i>
	[æ]	[ˈsæʊʔ]	<i>sav</i>	[ɛ]	[ˈdɛʌʊ]	<i>drøv</i>
	[a]	[ˈmad]	<i>mat</i>			
bagtungevok.				[u]	[ˈmud]	<i>mut</i>
				[o]	[ˈfoðʔ]	<i>fod</i>
				[ɔ]	[ˈɔsd]	<i>kost</i>
				[ɒ]	[ˈtɒʊ]	<i>tov</i>
				[ʌ]	[ˈtʌd]	<i>tot</i>
	[a]	[ˈtʰag]	<i>tak</i>			

De korte betonedede vokalers distribution

- kort [æ] optræder kun foran [ðʔ] og [ʊʔ], hvor [a] ikke optræder
- kort [ɒ] optræder kun foran [ʊ], hvor [ʌ] ikke optræder
- kort [ɛ] optræder kun efter [ɞ], hvor [ø] ikke optræder, og foran [ɘ], hvor [œ] ikke optræder

I betonedede stavelser finder vi følgende LANGE VOKALKVALITETER:

	urundede			rundede		
fortungevok.	[i:]	['mi:lə]	<i>mile</i>	[y:]	['sy:lə]	<i>syle</i>
	[e:]	['me:lə]	<i>mele</i>	[ø:]	['sø:lə]	<i>søle</i>
	[ɛ:]	['mɛ:lə]	<i>mæle</i>	[œ:]	['hœ:nə]	<i>høne</i>
	[æ:]	['mæ:lə]	<i>male</i>	[ɛ:]	['gɛ:e]	<i>gøre</i>
bagtungevok.				[u:]	['mu:lə]	<i>mule</i>
				[o:]	['mo:lə]	<i>mole</i>
				[ɔ:]	['mɔ:lə]	<i>måle</i>
				[ɒ:]	['b:nə]	<i>orne</i>
				[ʌ:]	['hʌ:l]	<i>høje</i>
	[ɑ:]	['kʰɑ:bə]	<i>karpe</i>			

De lange betonedede vokalers distribution

- langt [ɛ:] optræder kun foran [e], hvor [œ:] ikke optræder
- langt [ʌ:] optræder kun foran [i], hvor [ɒ:] ikke optræder

Distributionen af lange og korte vokaler

I nogle positioner er vokalkvantitet distinktiv:

- foran obstruenter, nasaler og lateraler optræder både korte og lange vokaler, fx ['pʰɑgə 'pʰɑ:gə 'œfə 'sœ:fe 'menə 'mɛ:nə 'lɛgə 'lɛ:gə] *pakker, parker; øffer, surfer; minde, mene; lægge* (vb. inf.), *lægge* (sb. pl.)

I andre positioner er vokalkvantiteten forudsigtelig, dvs. ikke distinktiv:

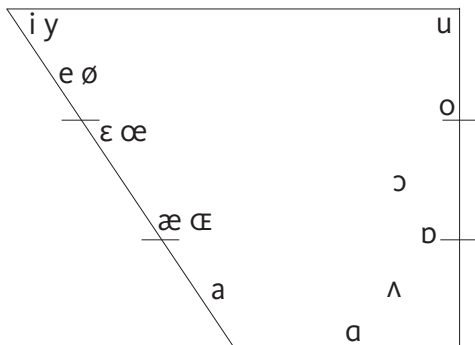
- foran vokaler er vokaler altid lange, fx ['lɑ:l 'lɛ:ʊ 'pʰi:ɐ 'y:ð] *leje, leve, piger, yde*
- foran halvvokaler i udlyd, foran halvvokaler med stød og foran halvvokaler efterfulgt af konsonant (inkl. halvvokal) er vokaler altid korte

te, fx [ˈhaː ˈhaʊ ˈdaː ˈkʰuɐ̯ ˈbaːʔe ˈlyðʔe ˈʁaːsə ˈuɐ̯nə ˈlaːlɐ ˈyððe] *hej, hav* (sb. sg.), *dej, kur, bajer, lyder, rejse, urne, lejre, ydre*

- foran halv vokaler fulgt af vokal er vokalerne snarest halvlange, fx [ˈlaːɪe ˈyːðe] *lejer, yder*, men kvantiteten kan variere

Vokalskema

I dette skema ses de danske betonedede vokalers indbyrdes placering efter artikulationssted (efter Basbøll 2005: 48):

Ubetonedede vokaler

Følgende korte vokaler optræder aldrig med tryk:

artikulatorisk vokaliske			artikulatorisk konsonantiske		
[ɪ]	[ˈlaːɪ]	<i>leje</i>	[ɱ]	[ˈlabɱ]	<i>lappen</i>
[ʊ]	[ˈleːʊ]	<i>leve</i>	[ɳ]	[ˈkʰadɳ]	<i>katten</i>
[ɐ]	[ˈpʰiːɐ]	<i>piger</i>	[ŋ]	[ˈtʰagŋ]	<i>takken</i>
[ə]	[ˈfadə]	<i>fatte</i>	[ʃ]	[ˈsyɡʃ]	<i>cykel</i>
[ɔ̃]	[ˈfadɔ̃]	<i>fattet</i>			

De ubetonedede vokaler [ɪ ʊ ɐ] ligger artikulatorisk tæt på de betonedede vokaler [e o ʌ].

KONSONANTER

Det danske konsonantsystem er relativt simpelt sammenlignet med konsonantsystemerne i andre sprog. Konsonanterne er altid korte, undtagen i komposita af typen [^hhussal[?]] *hussalg*.

For OBSTRUENTERNE (der udgøres af klusiler, frikativer og affrikater) er det karakteristisk at forskellen på [^hp^h t^s k^h] og [b d g] udelukkende ligger i tilstedeværelsen eller fraværet af aspiration (hhv. affrikation). Både [^hp^h t^s k^h] og [b d g] er ustemte og lenis.

Følgende obstruenter optræder i dansk:

		forlyd		udlyd	
klusiler	[p ^h]	[^h p ^h as]	<i>pas</i>		
	[t ^s]	[^h t ^s ag]	<i>tak</i>		
	[k ^h]	[^h k ^h ad]	<i>kat</i>		
	[b]	[^h b ^h as]	<i>bas</i>	[^h lab]	<i>lap</i>
	[d]	[^h d ^h as]	<i>das</i>	[^h sad]	<i>sat</i>
	[g]	[^h g ^h as]	<i>gas</i>	[^h t ^s ag]	<i>tak</i>
frikativer	[f]	[^h f ^h ad]	<i>fat</i>	[^h ɫɔf]	<i>luf</i>
	[s]	[^h s ^h ad]	<i>sat</i>	[^h p ^h as]	<i>pas</i>
	[ç]	[^h ç ^h ad]	<i>sjat</i>	[^h hæç]	<i>hash</i>
	[h]	[^h h ^h ag]	<i>hak</i>		
affr.	[tç]	[^h tç ^h an [?] s]	<i>tjans</i>		
	[dç]	[^h dç ^h as]	<i>jazz</i>	[^h badç]	<i>badge</i>

SONORANTERNE deles op i approksimanter, halv vokaler, nasaler og lateraler. De to sidstnævnte grupper opfører sig i mange sammenhænge parallelt.

		forlyd		udlyd	
approks.	[j]	['ja]	<i>ja</i>	/	
	[v]	['vad]	<i>vat</i>		
	[ʁ]	['ʁad]	<i>rat</i>		
halv vokaler	[ɹ]	/		['haɹ]	<i>hej</i>
	[ɸ]			['haɸ]	<i>hav</i>
	[ɹ̥]			['moɹ̥]	<i>mor</i>
	[ð]			['mað]	<i>mad</i>
nas. og lat.	[m]	['mad]	<i>mat</i>	['ham]	<i>ham</i>
	[n]	['nad]	<i>nat</i>	['man]	<i>man</i>
	[ŋ]	/		['bʌŋ]	<i>bon</i>
	[l]			['lad]	<i>ladt</i>

Efter [p^h t^s k^h f] finder vi ustemt [j ʁ l], fx ['p^hjad 'k^hʁad 'k^hjo:lə] *pjat, krat, kjole*; ustemt [l] findes også efter [s], fx ['slɛg] *slik*.

STØD

Det danske stød, noteret ved [ʔ], består artikulatorisk i uregelmæssigheder i stemmelæbesvingningerne, typisk realiseret som knirke-stemme, men ofte som fuldt glottalt lukke, især i tydelig tale. Af og til optræder en ekkovokal efter stødet, fx [ʔse:ʔe] *se*. Stød anses normalt for at være et suprasegmentalt træk, ikke et segment.

Følgende strukturer kan optræde både med og uden stød; i disse strukturer er stød altså distinktivt, selv om det i vidt omfang er forudsigeligt på basis af ordets morfologiske struktur:

- en lang vokal, fx [ʔhu:ʔs ʔvi:ʔsə] *hus, viser* (vb. prs.) (jf. uden stød fx [ʔvi:sə] *viser* (sb.))
- en kort vokal plus en sonorant, dvs. en halvvokal (fx [ʔvaɪʔ ʔbaɪʔe] *vej, bajer*), en nasal (fx [ʔlamʔ ʔkʰamʔe] *lam, kammer*) eller en lateral (fx [ʔhalʔ ʔbalʔe] *hal, baller* (pl. af *bal*) (jf. uden stød fx [ʔdaɪ ʔvaɪe ʔham ʔkame ʔtʰal ʔbale] *dig, vejer, ham* (pron.), *kammer* (vb.), *tal* (sb.), *baller* (pl. af *balle*))

Dette strukturelle lydligge krav for at der kan optræde stød, kaldes »stødbasis«.

I stavelser uden stødbasis, dvs. stavelser indeholdende en kort vokal der ikke er følges af en sonorant, er stød udelukket, fx [ʔkʰad ʔpʰas] *kat, pas*.

TRYK

Det danske tryk, noteret ved ['], manifesteres primært ved en ændring i grundtoneforløbet. I københavnsk rigsmål sker der en stigning i grundtoneforløbet fra den betonede stavelse til den efterfølgende stavelse – i et ord som [ˈsbi:sə] *spise* ligger første stavelse altså i et lavere toneleje end anden stavelse.

På sætningsniveau er dansk karakteriseret ved at en verbalform i mange tilfælde er ubetonet hvis den indgår en i en nær syntaktisk forbindelse med et efterfølgende syntagma. Dette fænomen kaldes »enhedstryk«. De vigtigste forekomster af enhedstryk er:

- verbum + objekt uden bestemmer (altid enhedstryk): *ˈPia læser aˈvis* (jf. med bestemmer: *ˈPia ˈlæser en aˈvis*), *ˈNiels passer ˈbørn* (jf. med bestemmer: *ˈNiels ˈpasser ˈbørnene*), *ˈPia spiller ˈskak*
- verbum + egentligt subjekt uden bestemmer (altid enhedstryk): *der mangler ˈvand*
- verbum + præpositionsforbindelse eller adverbium (enhedstryk ved faste forbindelser): *ˈPia hører ˈefter*, *ˈNiels falder i ˈsøvn*, *ˈPia går i ˈvandet* (jf. løsere forbindelse: *ˈbarnet ˈleger i ˈvandet*)
- verbum + prædikativ (altid enhedstryk): *ˈNiels er ˈtræt*, *ˈPia maleder ˈhuset ˈrødt*
- hjælpeverbum + hovedverbum (altid enhedstryk): *ˈPia har ˈset ˈNiels*, *ˈNiels skal ˈsove*

Enhedstryk kan omfatte flere på hinanden følgende verber, fx *ˈPia har kunnet stå på ˈvandski*.

Når verbet er ubetonet, forsvinder både længde og stød, fx [ˈpi:a læsə aˈvi:ʔs] *ˈPia læser aˈvis* (jf. [ˈpi:a ˈlɛ:ʔsə en aˈvi:ʔs] *ˈPia ˈlæser en aˈvis*); [ˈnɛls gø ˈjɛmʔ] *ˈNiels går ˈhjem* (jf. [ˈnɛls ˈgø:ʔ pø ˈgæ:ðn] *ˈNiels ˈgår på ˈgaden*).

Også kvantorer (undtagen talord) er ubetonede, fx *et glas ˈvand*, *et ton ˈstål*.

SÆRLIGE VANSKELIGHEDER FOR UDLÆNDINGE

Artikulationen af visse lyde frembyder særlige vanskeligheder for udlændinge. Hvilke lyde der volder problemer, afhænger naturligvis af den dansklærendes modersmål, men generelt bør der lægges særligt mærke til følgende lyde:

- vokalerne: de urundede fortungevokaler: [i e ε æ a]
- de rundede fortungevokaler: [y ø œ œ]
- halvvokalen [ð] og vokalen [ɔ̃], fx ['mað 'ma:ð] *mad, meget*
- approksimanten [ʋ] og dens ustemte variant [ʋ̥], fx ['ʋad 'tʋad] *rat, træ*
- den affrikerede alveolære lukkelyd [tʃ], fx ['tʃag 'tʃagʃtʃe] *tak, traktor*
- den ustemte udtale af dansk [b d g]; herunder den ustemte udtale af forbindelserne [sb sd sg] (ikke [zb zd zg]), fx ['tʃiɛʔsda] *tirsdag*
- artikulationen af [h] (ikke [x]), fx ['ha] *hej*
- udtalen af [ŋ] (ikke [ŋg]), fx ['faŋe] *fanger*
- stød, fx ['mæ:ʔle] *maler* (vb. prs.) vs. ['mæ:le] *maler* (sb. sg.); ['manʔ] *mand* vs. ['man] *man*
- enhedstryk, fx 'Pia kan spille 'skak

TYDELIG OG NORMAL TALE

Som nævnt er udgangspunktet for denne oversigt tydeligt talt dansk. Normal tale kan afvige bl.a. på følgende punkter fra tydelig tale:

- efter betonet vokal bliver nasal/lateral + [ə] til syllabisk nasal/lateral, fx ['faŋə 'kʰo:nə] *fange* > ['faŋ 'kʰo:n] (jf. efter konsonant eller ubetonet vokal fx ['vesnə 'ɛ:blə 'le:ʊnə] *visne, æble, levende*)
- to identiske på hinanden følgende ubetonede vokaler kontraheres, fx ['lanðð̥ 'lɛŋɐ] *landede, længere* > ['lanð̥ 'lɛŋɐ]
- efter vokal + obstruent falder [ə] væk, fx ['æ:bə 'lɛ:sə 'labə 'lɛsə] *abe, læse, lappe, læsse* > ['æ:b 'lɛ:s 'lab 'lɛs]

Tydelig tale

[en 'dæ:ʔ ble 'so:ʔlŋ ʌ 'venʔŋ u'e:ʔni:i 'ʌmʔ 'vɛm da va 'sdaɛgɔsd // 'ne:ʔ pʰɔ 'jo:ʔen 'sɔ:ʔ di en 'manʔ da va pʰɔ 'vɑiʔ 'gɛmʔŋ en 'sgɔɔʔ // 'venʔŋ 'sæ:æ tʰe 'so:ʔlŋ // kʰa du 'se:ʔ 'dɛnʔ 'manʔ da 'gɔ:ʔ 'deɣʔ 'ne:ʔ pʰɔ 'sgɔɔʔva:ʔɪn // la ʌs pʰɔɔt 'kɔafde pʰɔ 'ham // 'dɛnʔ da kʰa fɔ 'fɔagŋ 'a ham a dŋ 'sdaɛgɔsdə // ʔɔ 'kʰɛi / 'sva:ʔ 'so:ʔlŋ / 'du 'sda:de // 'sʌ be'gɔnʔdə 'venʔŋ ʌ 'blɛ:sə ʌ 'sɔb:mə // 'sɔb:e 'tʰɛæ:ʔe vɛldʔʔ ʌm'kʰulʔ // 'dy:ʔenə i 'sgɔ:ʔɔn sɔgdə ly:ʔ i dæ:es 'hu:le ʌ 'sgju:ʔl // 'maŋə 'fu:læxæ:ðe ble blɛsd 'neðʔ a 'venʔŋ / mɛn 'manʔŋ / da 'slɛd 'egə fl'sɔdɔʔ a de va 'ham da va 'b:sæ:ʔ tʰe 'sɔb:mvæ:ʔeð / tʰɛag 'fɔagŋ 'tʰɛd ʌm'kɔŋʔ sʌ ʌ 'sɔkʌðʔ sʌ 'fɔamʔ sʌ 'gʌd han nu 'kʰuŋ]

Normal tale

[en 'dæ:ʔ ble 'so:ʔlŋ ʌ 'venʔŋ u'e:ʔni:i 'ʌmʔ 'vɛm da va 'sdaɛgɔsd // 'ne:ʔ pʰɔ 'jo:ʔen 'sɔ:ʔ di en 'manʔ da va pʰɔ 'vɑiʔ 'gɛmʔŋ en 'sgɔɔʔ // 'venʔŋ 'sæ:æ tʰe 'so:ʔlŋ // kʰa du 'se:ʔ 'dɛnʔ 'manʔ da 'gɔ:ʔ 'deɣʔ 'ne:ʔ pʰɔ 'sgɔɔʔva:ʔɪn // la ʌs pʰɔɔt 'kɔafde pʰɔ 'ham // 'dɛnʔ da kʰa fɔ 'fɔagŋ 'a ham a dŋ 'sdaɛgɔsdə // ʔɔ 'kʰɛi / 'sva:ʔ 'so:ʔlŋ / 'du 'sda:de // 'sʌ be'gɔnʔd 'venʔŋ ʌ 'blɛ:s ʌ 'sɔb:m // 'sɔb:e 'tʰɛæ:ʔe vɛldʔʔ ʌm'kʰulʔ // 'dy:ʔenə i 'sgɔ:ʔɔn sɔgd ly:ʔ i dæ:s 'hu:le ʌ 'sgju:ʔl // 'maŋə 'fu:læxæ:ðe ble blɛsd 'neðʔ a 'venʔŋ / mɛn 'manʔŋ / da 'slɛd 'eg fl'sɔdɔʔ a de va 'ham da va 'b:sæ:ʔ tʰe 'sɔb:mvæ:ʔeð / tʰɛag 'fɔagŋ 'tʰɛd ʌm'kɔŋʔ sʌ ʌ 'sɔkʌðʔ sʌ 'fɔamʔ sʌ 'gʌd han nu 'kʰuŋ]

Ortografi

En dag blev solen og vinden uenige om hvem der var stærkest. Nede på jorden så de en mand der var på vej gennem en skov. Vinden sagde til Solen: »Kan du se den mand der går dernede på skovvejen? Lad os prøve kræfter på ham. Den der kan få frakken af ham, er den stærkeste.« – »Okay,« svarede Solen, »Du starter.« Så begyndte Vinden at blæse og storme. Store træer væltede omkuld. Dyrene i skoven søgte ly i deres huler og skjul. Mange fuglere der blev blæst ned af vinden, men manden, der slet ikke forstod at det var ham der var årsag til stormvejret, trak frakken tæt omkring sig og stred sig frem så godt han nu kunne.

LITTERATUR

Teoretisk

Hans Basbøll, *The phonology of Danish*. Oxford / New York 2005.

Nina Grønnum, *Fonetik og fonologi: almen og dansk* (3. udg.). København 2005.

Nina Grønnum, *Rødgrød med fløde: en lille bog om dansk fonetik*. København 2007.

Praktisk

Lisbeth Thorborg, *Dansk udtale: øvebog*, med cd-rom. København 2003.

Lisbeth Thorborg, *Dansk udtale i 49 tekster*, med cd-rom (2. udg.). København 2003.

Lisbeth Thorborg, *Dansk udtale for begyndere*, med cd-rom (2. udg.). København 2005.